

УДК [94:061.2] (477)“1917/1991”

**Етапи термінологічного визначення громадських об'єднань в
радянській Україні**

Дітковська Світлана Олексіївна

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
доцент, кандидат педагогічних наук,
докторант зі спеціальності 07.00.01 – історія України
095-50-73-488, ditkovska@yandex.ua

Дітковська Світлана. **Етапи термінологічного визначення громадських об'єднань в радянській Україні.** Стаття присвячена еволюції категорійного визначення громадських об'єднань в радянській Україні. Виділено та охарактеризовано три періоди цього процесу. Доведено, що категорійне визначення трансформувалося від некомерційного до соціалістичного характеру діяльності. Стверджується, що найбільш розповсюдженим визначенням громадської активності населення була категорія „громадські організації”.

Ключові слова: термінологія, некомерційні організації, соціалістичне будівництво, громадські організації.

Дитковская Светлана. **Этапы терминологического определения общественных объединений в советской Украине.** Статья посвящена эволюции категорийного определения общественных объединений в советской Украине. Выделены и охарактеризованы три периода этого процесса. Доказано, что содержание категорийного определения трансформировалось от некоммерческих основ к социалистическим. Утверждается, что наиболее распространенным определением общественной активности населения была категория „общественные организации”.

Ключевые слова: терминология, некоммерческие организации, социалистическое строительство, общественные организации.

Ditkovska Svitlana. Stages of terminological definition of public associations in the Soviet Ukraine. The article is devoted to the evolution of categorical definition of public associations in the Soviet Ukraine. The three periods of this process are isolated and characterized. It is proved that the content of category definition was transformed from non-commercial bases to the socialist. It is asserted that the most common definition of the social activity of the population was the category of „public organizations”.

Key words: terminology, a non-profit organizations, the socialist construction, public organizations.

Сучасне українське суспільство зазнало суттєвих змін порівняно з радянським часом, але разом з тим зберігає багато його рис. Так, відбувається перехід від посттоталітаризму до політичного плюралізму, формування системи громадських організацій – ключового елемента громадянського суспільства. Проте, громадські організації, як спадкоємці радянської системи відносин, позбавлені довіри з боку громадян і, як наслідок, характеризуються нестійким розвитком. Розуміння сучасного стану громадського руху в Україні має в своїй основі розуміння сутності термінологічного визначення об’єднань громадськості в тоталітарний період української історії.

Вивчення еволюції категоріально-понятійного апарату об’єднань громадськості України було започатковано в ряді останніх досліджень істориків та правознавців. Так, С. М. Свистович розглянув нормативну базу функціонування системи громадських об’єднань в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. [21]. К. І. Левчук вивчив нормативно-правову базу діяльності об’єднань українців у др. пол. 80-х рр. ХХ ст. [14]. Д. О. Белозьоров розглянув організаційно-правові основи діяльності громадських організацій в СРСР на поч. 1950-х – сер. 1970-х рр. [1]. І. М. Ільїна, Н. І. Капустіна та В. В. Нікулін дослідили

ідеологічні та організаційно-правові аспекти громадських організацій у радянській політичній системі в 20-ті рр. ХХ ст. [8; 9; 16, с. 20-25]. Аналіз літератури свідчить, що комплексне дослідження категоріально-понятійного апарату об'єднань громадськості України проведено не було.

Враховуючи практичну та теоретичну актуальності питання метою статті є дослідження етапів термінологічного визначення громадських об'єднань України за часів радянського тоталітарного режиму. Для її досягнення необхідно: визначити етапи термінологічних пошуків та розкрити зміст категорій, що визначали форми громадської активності населення.

Перші роботи з проблем громадських організацій з'явилися в 1920-ті рр. Обстановка тих років, перебудова всіх сфер суспільного життя зумовили характер і напрям дослідницької думки. На думку фахівця з історії громадських організацій Н. І. Капустіної, авторами більшості робіт 1920-х років були ні вчені, а державні та партійні діячі – керівники або члени правління товариств: М. І. Калінін, О. Д. Стасова, Л. М. Сталь та ін. Як правило, це були статті та брошури, які за змістом мали не стільки дослідницький характер, скільки роз'яснювальний та популяризуючий ідеї того чи іншого товариства. Глибокого та серйозного аналізу в них не було, вони носили частково агітаційний, частково пізнавальний характер [9].

У 1930-ті роки роботи з теми, що нас цікавить, були представлені в основному в формі звітів до ювілейних дат. Вони несли відбиток культу особи, перебільшували роль партії та в багатьох випадках відходили від принципу історизму.

Аналогічної точки зору дотримувалася й відомий учений з проблем історії громадських організацій СРСР 20-30-х рр. Т. П. Коржихіна. Основною рисою досліджень того періоду вона вважала фрагментарність. За її словами, незважаючи на удавану велику кількість робіт, уявити розвиток досліджень з даної проблеми як процес неможливо [12]. Згідно висновків ученої, громадські організації до середини 1960-х рр. не мали власної історіографії.

Таким чином, дослідження науковців 20 – 30-х рр. з об'єктивних причин не привнесли істотного вкладу в розробку теоретичних основ громадських організацій.

Формування категорійного апарату громадських об'єднань відбувалося в даний період у рамках законодавчої бази. Здійснювалося це відповідно до ленінської концепції нової громадськості – диктатури пролетаріату. В 20-ті рр. чітке уявлення про суть громадських організацій у нової влади було відсутнє, тому нерідко мала місце термінологічна плутанина. Одночасно використовувалися такі категорії, як „товариства”, „спілки”, „вільні гуртки”, „масові організації”, „добровільні товариства трудящих”. Найчастіше ж владою використовувався термін „добровільні товариства і союзи, що не переслідують мети одержання прибутку”. Таке формулювання було запозичене більшовиками з іменного указу Миколи II від 4.03.1906 р. „Про тимчасові правила про товариства і спілки”. Відповідності до цього документу під організацією розумілося „об'єднання кількох осіб, які, не маючи завдання отримання для себе прибутку від ведення якого-небудь підприємства, обрали предметом своєї сукупної діяльності певну мету, а спілкою – з'єднання двох або декількох таких товариств, хоча б через посередництво їх уповноважених” [17].

Зазначений термін використовувався в українських та російських нормативних документах 20-х рр. (до створення загальносоюзного законодавства УРСР застосовувала законодавство РРФСР). Так, Постанови ВУЦВК і РНК УРСР „Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутків і про порядок нагляду за ними” від 1922 та 1925 рр., [2, с. 9-10; 3, с. 6-7], Декрет ЦВК і РНК СРСР „Про порядок затвердження статутів та реєстрації товариств та спілок, що не переслідують мети одержання прибутку і поширюють свою діяльність на території всього Союзу СРСР, і нагляді за ними” від 1924 р. [6] застосовували вищезгадану категорію, хоча й не розкривали її смислове навантаження, а лише законодавчо відокремили комерційні об'єднання від некомерційних.

Визначення поняття, що нас цікавить, вперше в радянській практиці було дано в „Положенні про товариства і спілки, які не переслідують цілей одержання прибутку”, затвердженого ВЦВК і РРФСР 6 лютого 1928 р. [19]. В ньому сказано, що „Товариствами, що не переслідують мети одержання прибутку, називаються добровільні об'єднання громадян, які предметом своєї сукупної діяльності обирають певну постійну мету, не пов'язану з отриманням матеріальних вигод для учасників об'єднання або задоволенням їхніх економічних потреб”. Таким чином, характерними рисами товариств і спілок було визначено наявність мети та відсутність матеріальної вигоди, фактично запозичені з дореволюційного законодавства.

Кінець 20-х рр. в історії нашої держави – це час остаточного укріплення Сталіна при владі та становлення тоталітарної системи. Для неї були характерні монополізація влади комуністичної партії, політизація суспільного життя, утримання під державним контролем громадських організацій, зміна концепції організацій громадськості. У зв'язку з цим була проведена робота з формування нового терміну та його смислового навантаження. Доказом служить зміст „Положення про добровільні товариства і спілки” ВЦВК і РНК РРФСР від 30.08.1930 р. В ньому по-перше, замість колишнього поняття „добровільні товариства і спілки, що не переслідують мети одержання прибутку” було введено нове „добровільні товариства” (об'єднання, клуби, асоціації, федерації)”, по-друге, під даним терміном розумілися „організації громадської самодіяльності трудящих мас міста і села, що ставлять своїм завданням активну участь в соціалістичному будівництві Союзу РСР, а також сприяння зміцненню оборони країни” [18]. Крім того, у Положенні підкреслювалася необхідність залучення добровільних товариств і спілок до активної участі в соціалістичному будівництві, докорінної перебудови форм і методів їх роботи та пролетарського контролю їх діяльності. Товариства повинні були організовувати свою діяльність відповідно до загальнодержавних планів народного господарства та соціально-культурного будівництва, а також

практично брати участь у вирішенні чергових завдань Радянської влади за відповідними галузями соціалістичного будівництва. Науково-дослідна діяльність товариств і спілок повинна була будуватися на основі, що забезпечує марксистсько-діалектичне опрацювання питань у відповідних галузях знань.

Таким чином, характерною рисою добровільних товариств стає наявність мети й відсутність матеріальної вигоди, а ідеологічний аспект. Явно з демократією щодо громадських організацій з боку держави було покінчено. З цього часу мета, форми, методи та зміст їх роботи повинні були строго відповідати програмі КПРС і всяке відхилення обмежувалося.

Підсумком даного періоду термінологічних пошуків громадських об'єднань стала Конституція СРСР 1936 р. і аналогічна їй Конституція УРСР 1937 р., які надали громадським організаціям право на існування, а також визначили їх місце в радянському суспільстві. В Конституції УРСР (ст. 125) вперше:

- офіційно прозвучав термін „громадські організації” (хоча смислове навантаження його не було визначено);
- сформульовані цілі всіх громадських організацій – „розвиток організаційної самодіяльності та політичної активності народних мас”;
- зафіксовано правове становище Комуністичної партії як керівного ядра „всіх організацій як громадських, так і державних” [11].

Подальший розвиток термінологічного визначення громадських об'єднань спричинила лібералізація суспільно-політичного життя в другій пол. 50-х рр. Доказом цього є зміст третьої Програми КПРС від 1961 р., яка своєю метою визначила побудову комуністичного громадського самоврядування до 1981 р. [20]. У зв'язку з цим Програма приділяла особливу увагу питанню громадських організацій. Так, вони вперше отримали статусну характеристику: „громадськими організаціями є професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні, оборонні, культурні, наукові й технічні товариства, творчі спілки, організації

боротьби за мир і співробітництво між народами, інші організації громадської самодіяльності” [20].

Позитивним моментом Програми є підкреслення необхідності інтенсифікації розвитку теоретичних досліджень у галузі суспільних наук, які складають наукову основу керівництва розвитку суспільства. При цьому весь позитивізм перекреслюється уточненням, що „головним у цій області є вивчення та теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей ... розвитку соціалізму й переростання його в комунізм” [20]. Так, передбачалося, що держава та апарат управління самоліквідуються, а їх функції будуть виконувати громадські організації, тобто органи громадського самоврядування. Цим обґрунтовувалася необхідність більш глибокого теоретичного осмислення сутності громадських організацій. Таким чином, у програмі були офіційно закладені основи подальшої ідеологізації наукових досліджень, вивчення громадських організацій в контексті міфічного переходу суспільства від соціалізму до комунізму.

Виконуючи вказівки партії правознавці, історики та соціологи активізували теоретичні дослідження щодо термінологічного визначення громадських об’єднань, виявленню їх ознак та класифікації.

Широкий обсяг поняття „громадські організації” дозволив науковцям розглядати його в широкому та вузькому сенсі. В широкому сенсі для характеристики організаційних форм радянських громадян застосовувалися категорії „громадські організації” (Ю. М. Козлов [10, с. 85-86], Д. В. Шутько [4, с. 20, 235], А. І. Щиглик [22, с. 3]) або „добровільні об’єднання” (Ц. А. Ямпольська [23, с. 10], М. І. Данченко [5, с. 61-62]). Розумілися під ними усі форми громадськості – органи громадськості, організації громадської самодіяльності, збори трудящих і масові громадські організації.

Для визначення організаційних форм населення у вузькому сенсі використовувався термін „громадські організації”, „масові організації”, „членські організації”, „уставні організації” (М. І. Данченко [5, с. 62],

В. В. Кравченко [13, с. 6], Ю. М. Козлов [10, с. 86-87], Т. П. Коржихіна [12, с. 1], Ю. А. Макаров та І. М. Чихичин [15, с. 64], А. І. Щиглик [22, с. 3] та Ц. А. Ямпольська [23, с. 7-8]). До них відносилися КПРС, профспілки, кооперація, комсомол, добровільні товариства та спілки. Не дивлячись на термінологічне різноманіття їх смислові наповнення були ідентичними.

Щодо ознак громадських організацій, то тут автори дотримувалися порівняно єдиної позиції й виділяли наступні ознаки: добровільність об'єднання; формальна організаційна єдність, стійкість складу, структури та зв'язків між членами; наявність мети, яка дає можливість реалізації прав і свобод членів.

Формулювання терміну „громадська організація” надане Ц. А. Ямпольською включає в себе зазначені ознаки. Отже, громадська організація в СРСР – це об'єднання радянських громадян, створене відповідно до їх інтересів, волі, на основах добровільного членства та самоврядування, у цілях розвитку їх самодіяльності та активності, спрямоване на участь у комуністичному будівництві. Отже, обов'язковим для кожної громадської організації було визнання марксистсько-ленінського теорії як ідейної основи своєї роботи. Звідси випливає, що діяльність кожної організації визначалася загальним внеском у досягнення соціально-політичних, економічних, ідеологічних чи інших цілей, поставлених партією.

У другій пол. 80-х рр. – 1991 р. відбулося докорінне реформування радянської системи та створенні нові умови для переосмислення всієї теорії та практики функціонування громадських організацій. Результатом стає трактування терміна „громадські організації” з демократичних позицій, без ідеологічного нальоту. Так, відповідно до Закону СРСР „Про Громадські об'єднання” від 1990 р., громадські організації трактувалися як об'єднання громадян, засновані на спільності інтересів та добровільності членства, що функціонують на засадах самостійності та самоврядування. Необхідно підкреслити, що з переліку громадських організацій були виключені організації, які займалися комерційною діяльністю, релігійні організації,

органи територіального самоврядування та органи громадської самодіяльності [7].

Крім того, у цьому ж році з Конституції УРСР було виключено ст. 6, в якій КПРС проголошувалась керівною та спрямовуючою силою, ядром політичної системи. Наступним важливим кроком на шляху до демократизації концепції стала заборона державним органам втручатися в діяльність громадських об'єднань. Останні набули право законодавчої ініціативи, брати участь у формуванні та діяльності органів державної влади та управління, захищати інтереси своїх членів у державних та громадських органах.

Отже, у дослідженні доведено, що термінологічне визначення громадських об'єднань України за радянських часів пройшло в своєму розвитку чотири етапи. Перший етап – п. 20-х – к. 20-х рр. – характеризувався використанням у офіційних джерелах відносно демократичного терміну, запозиченого з царських часів – „добровільні товариства і союзи, що не переслідують одержання прибутку”. Головні ознаки добровільних товариств – наявність мети й некомерційний характер діяльності. Другий етап – к. 20-х – к. 50-х рр. – характеризувався офіційним запровадженням з тоталітарних класових позицій терміну „громадські організації”. Головною ознакою організацій стає активна участь в соціалістичному будівництві та плановий характер діяльності. Формування категорійного апарату в перші два періоди відбувалося в рамках радянської законодавчої бази. Третій етап – к. 50-х – сер. 80-х рр. визначався активізацією вченими (Ц. А. Ямпольська, М. І. Данченко, А. І. Щиглик, В. В. Кравченко та ін.) теоретичних досліджень та розглядом поняття „громадські організації” як об'ємної категорії. Для визначення об'єднань у широкому сенсі застосовувалися категорії „громадські організації” та „добровільні об'єднання” (під ними розумілися всі форми громадськості). У вузькому сенсі використовувався термін „громадські організації”, „масові організації”, „членські організації” та „уставні організації” (до них

відносилися партія, профспілки, кооперація, комсомол, добровільні товариства та спілки). У сер. 80-х рр. – 1991 р. – четвертий період – продовжується використання категорії „громадська організація”, як форми громадської активності населення, але з демократичних позицій. Головними ознаками об’єднань знову стає некомерційний характер діяльності та самостійне функціонування без державного втручання.

Перспективи подальших досліджень автора будуть пов’язані з висвітленням міжнародної діяльності громадських організацій УРСР.

Література

1. *Белозеров Д. А.* Роль общественных организаций и творческих союзов в повседневной жизни российской провинции в 50–70-е годы XX века (по материалам Курской области) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история“ / Белозеров Дмитрий Александрович ; Курский нац. ун-т. – Курск, 2013.
2. *Бюллетень НКВД УССР.* – 1922. – № 13-14.
3. *Бюллетень НКВД УССР.* – 1925. – № 1.
4. *Вопросы теории и истории общественных организаций /* отв. ред. А. И. Щиглик, Ц. А. Ямпольская. – М., 1971.
5. *Данченко М. И.* Общественные организации СССР в условиях развитого социализма / М. И. Данченко. – Киев, 1978.
6. *Декрет ЦИК СССР, СНК СССР от 09.05.1924 „О порядке утверждения уставов и регистрации обществ и союзов, не преследующих цели извлечения прибыли и распространяющих свою деятельность на территорию всего Союза С.С.Р., и о надзоре за ними”* [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=18604> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 17.11.13.
7. *Закон СССР от 09.10.1990 N 1708-1. Об общественных объединениях* [Электронный ресурс] : Закон СССР от 09.10.1990 № 1708-1. – Режим

доступа : <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/gn-normy/w5r.htm>. – Загл. с экрана. – Дата обращения : 04.12.13.

8. *Ильина И. Н.* Общественные организации России в 1920-е годы [Электронный ресурс] / И. Н. Ильина – М., 2000. – Режим доступа : <http://www.arran.ru/?q=ru/ilina1>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 01.12.13.
9. *Капустина Н. И.* Развитие общественных организаций Ставрополя в 1920 годы [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история“ / Капустина Наталья Ивановна . – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/razvitie-obshchestvennykh-organizatsii-stavropolya-v-1920-gody>. – Загл. с экрана. – Дата обращения : 04.12.13.
10. *Козлов Ю. М.* Соотношение государственного и общественного управления в СССР / Ю. М. Козлов. – М. : Юрид. лит., 1966. – 215 с.
11. *Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки.* 1937 р. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>. – Загл. с экрана. – Дата звернення: 22.03.14.
12. *Коржихина Т. П.* Общественные организации СССР в 1917–1985 гг. : учеб. пособие / Т. Т. Коржихина ; под ред. Н. П. Ерошкина. – М., 1981.
13. *Кравченко В. В.* Добровольные общества в СССР и их правовое положение / В. В. Кравченко. – М., 1964.
14. *Левчук К. І.* Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985–1996 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Левчук Костянтин Іванович ; Вінниц. нац. аграр. ун-т. – Вінниця, 2010.
15. *Макаров Ю. А.* Система общественных объединений трудящихся в политической организации советского общества / Ю. А. Макаров, И. Н. Чихичин. – Саратов, 1971.

16. *Никулин В. В.* Общественные организации в советской политической системе: идеологические и организационно-правовые аспекты (1920-е годы) / В. В. Никулин // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Серия. „Юриспруденция“. – 2010. – № 3.
17. *О временных* правилах об обществах и союзах [Электронный ресурс] // Именной высочайший указ правительствующему сенату от 4 марта 1906 г. – Режим доступа : http://abc.vvsu.ru/Books/dokumentoved_hrestomat_ch1/page0013.asp.
18. *Об утверждении Положения о добровольных обществах и союзах* [Электронный ресурс] : Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 30.08.1930. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/901855438> – Загл. с экрана. – Дата обращения : 17.11.13.
19. *Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 06.02.1928 „Об утверждении Положения об обществах и союзах, не преследующих целей извлечения прибыли”* [Электронный ресурс] : Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 06.02.1928. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=21738> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 17.11.13.
20. *Программа Коммунистической партии Советского Союза* [Электронный ресурс]. – М. : Политиздат, 1974. – Режим доступа : http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm – Загл. с экрана. – Дата обращения: 21.11.13.
21. *Свистович С. М.* Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. ХХ ст.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Свистович Степан Михайлович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – [К.], [2007].
22. *Щиглик А. И.* Закономерности становления и развития общественных организаций в СССР : политико-правовое исследование / А. И. Щиглик. – М., 1977.

23. *Ямпольская Ц. А.* Общественные организации в СССР : некоторые политические и организационно-правовые аспекты / Ц. А. Ямпольская. – М., 1972.